X. Цень расійскай гегемоніі

X.1. Паміж Швецыяй і Расіяй

У апошнія гады XVII ст. балтыйскія дзяржавы выступілі з планам падзелу заморскіх уладанняў Швецыі. Ядро антышведскай каліцыі ўтварылі дацкі кароль Фрыдрых IV і саксонскі курфюрст Аўгуст II Моцны, каранаваны ў 1697 г. на Вавелі. Да іх прыстаў лідэр інфлянцкай шляхты Ян Райнгольд Паткуль. Дамагаючыся выхаду да Балтыйскага мора, праз год да ваеннага саюзу далучыўся і расійскі цар Пётр I (1682—1725).

Аўгуст Моцны пачынаў вайну без дазволу сойма, плануючы спачатку дзейнічаць толькі саксонскім войскам, а потым уцягнуць у канфлікт і Рэч Паспалітую. Беларуская і літоўская шляхта паабяцала яму дапамагчы ў барацьбе за Рыгу, якая мела ключавое значэнне для гандлю ВКЛ з еўрапейскімі дзяржавамі, але была страчаная ў 1621 г. Выкарыстаўшы ўнутраны палітычны крызіс у Вялікім Княстве як падставу, кароль увёў туды саксонскае войска і ў 1700 г. паспрабаваў захапіць Рыгу, а Пётр I аблажыў Нарву. Данія тым часам увайшла ў Гальштынію. Але малады шведскі кароль Карл XII (1697—1718) імклівымі ўдарамі разграміў Данію, якая пакінула саюзнікаў і першай выйшла з вайны, потым бліскуча паканаў Аўгуста II пад Рыгай і Пятра I пад Нарвай. За 1701 г. ён авалодаў усімі інфлянцкімі крэпасцямі, у якіх сядзелі гарнізоны Рэчы Паспалітай.

Ваенныя дзеянні перакінуліся на тэрыторыю Вялікага Княства Літоўскага, а пазней і Кароны Польскай. Шведы неўзабаве занялі Коўну, Вільню, Горадню, а ў траўні 1702 г. увайшлі ў Варшаву і пазней у Кракаў. Армія Аўгуста II была цалкам разгромленая Карлам XII пад Клішавам (19 ліпеня 1702).

Пераможаныя пад Алькенікамі і пазбаўленыя маёмасці Сапегі адкрыта займалі бок Швецыі, а шведскае войска аберагала іх маёнткі. З дапамогай шведаў былыя дыктатары Літвы цяпер зводзілі рахункі з праціўнікам, пустошылі іх уладанні. Вакол Казіміра Сапегі аб'ядналася і шляхта, якая арыентавалася на саюз са Швецыяй. Аднак большая частка рыцарства ВКЛ, узначаленая новапрызначаным гетманам Міхаілам Вішнявецкім і Грыгорыем Агінскім, выступала за збліжэнне з Расіяй. Пётр I выкарыстаў іх настроі і хутка дамовіўся з прадстаўнікамі гэтага лагера. Канфедэрацыя шляхты Беларусі і Літвы на чале з гетманамі звярнулася па дапамогу да Расіі і папрасіла ў цара 36 тыс. жаўнераў і 40 тыс. рублёў грошай. Пётр I прыняў просьбу, бо імкнуўся ўмацаваць свой уплыў на ўнутраныя справы ВКЛ, але ўзамен запатрабаваў перадачы некалькіх сапежынскіх фартэцый, што знаходзіліся на мяжы з Расіяй. У красавіку 1702 г. паміж шляхтай і царом была падпісана дамова, паводле якой Пётр I за дапамогу атрымліваў у заклад Друю і Стары Быхаў, у якім сядзеў моцны сапежынскі гарнізон. Займеўшы такога саюзніка, цяпер ужо шляхта Вялікага Княства ўзялася актыўней рабаваць і нішчыць уладанні Сапегаў. У падтрымку ёй для захопу Старога Быхава цар накіраваў з Украіны 12 тысяч казакоў гетмана Івана Мазепы. Камендант Біздзюкевіч пасля некалькіх месяцаў абароны мусіў капітуляваць, і быхаўскі гарнізон прысягнуў расійскаму саюзніку Аўгусту II.

Аўгуст II Моцны, кароль і вялікі князь у 1697—1704 і 1709—1733 г. Партрэт 1733 г.

Пачатак вайны са шведамі супаў з буйнымі сялянскімі хваляваннямі ў Беларускім Падняпроўі. Сапегі змаглі ўдала выкарыстаць

мужыцкі рух. Падтрыманыя імі, шматтысячныя аддзелы паўстанцаў зацята ваявалі супраць шляхты каля Галоўчына, Дуброўны, Быхава. Становішча канфедэратаў пагаршалася, бо разбіты пад Клішавам і пазбаўлены арміі Аўгуст II бяздзейнічаў. Абароны ад Сапегаў і шведаў яны зноў сталі шукаць у цара. На віленскім з'ездзе шляхты ў 1703 г. утварылася новая канфедэрацыя, якая падтрымала Аўгуста II і выслала прадстаўнікоў да царскага ўраду для заключэння яшчэ больш цеснага саюзу з Расіяй. У падпісаным пагадненні 9 ліпеня 1703 г. канфедэрацыя абавязалася ваяваць на расійскім баку пры любых умовах, незалежна ад пазіцый Кароны Польскай, а цар браўся павялічыць ім ваенную і фінансавую дапамогу, але пры ўмове ўступлення ў вайну ўсёй Рэчы Паспалітай. Як і ў 1702 г., гэты дагавор падпісваўся без удзелу Кароны, у парушэнне прынцыпаў Люблінскага акта, у чым чарговы раз выявіўся крызіс дзяржаўнай уніі. План канфедэратаў прадугледжваў нават адрыў Беларусі і Літвы ад Польшчы ды ўсталяванне іх васальных адносінаў з Расіяй. Гісторыі вядома і віленская пастанова 1701 г., якая таксама адкрыта дэкларавала разрыў уніі з Каронай і абвяшчэнне Вялікага Княства Літоўскага як спадчыннай манархіі Аўгуста II Моцнага, аднак гэты дакумент выклікаў на сойме такое абурэнне, што нават аўтары адракліся ад свайго праекта.

Тым часам у Кароне арганізаваная Карлам XII прашведскі настроеная шляхта пазбавіла кароны Аўгуста II і на Варшаўскім сойме 12 чэрвеня 1704 г. абвясціла каралём познаньскага ваяводу і маршалка варшаўскай канфедэрацыі Станіслава Ляшчынскага (1704—1709). Паводле дамовы Карла XII з Ляшчынскім, Літва павінна была стаць правінцыяй Швецыі.

Пасля згаданага сойма ў Рэчы Паспалітай заіснавалі два каралі, якія мелі кожны сваіх гетманаў і прымасаў. Аднак рабаўніцтва і кантрыбуцыі шведскага камандавання ўзнялі на барацьбу супраць акупацыі і польскую шляхту. Пакуль галоўныя сілы шведаў знаходзіліся ў Польшчы, расійскі цар заняў Інфлянты. Вясной 1704 г. створаная раней Сандамірская канфедэрацыя, што аб'яднала прыхільнікаў Саса з Каронай і ВКЛ, ад імя ўсёй Рэчы Паспалітай пайшла на саюз з Расіяй. Цяпер і Рэч Паспалітая абавязалася ваяваць супраць Швецыі, а царскі ўрад паабяцаў субсідыі і 12 тыс. войска. Два варожыя лагеры патрыётаў рэспублікі сышліся ў смяротным супрацьборстве: Сапегі і іх прыхільнікі — на баку Швецыі, а большасць шляхты з лідэрам антысапежынскай партыі палявым гетманам Грыгорыем Агінскім — на баку Расіі.

Баючыся страціць трон, на цесны саюз з Расіяй пайшоў і кароль Аўгуст II. У 1704 г. пад Нарвай ён падпісаў з Пятром I ваенную канвенцыю, накіраваную супраць Швецыі. Гэтая дамова афіцыйна дазволіла цару весці ваенныя дзеянні на тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Ужо восенню таго ж года яго армія заняла Вільню. Вялізнае расійскае войска — да 60 тыс. прыйшло на тэрыторыю Беларусі. Для Пятра I важна было выкарыстаць магчымасць падпарадкавання Аўгуста II сваёй палітыцы, трымаючы на чужой тэрыторыі сваю армію і падтрымліваючы антыкаралеўскі рух, які паралізоўваў шляхецкую рэспубліку.

Пётр I (1672—1725), расійскі цар з 1682 і імператар з 1721 г.

Галоўныя сілы Расіі доўгі час стаялі пад Полацкам. У чэрвені 1705 г. туды прыехаў і цар. Паколькі элекцыя шведскага стаўленіка Станіслава Ляшчынскага, якая выклікала новае абвастрэнне грамадзянскай вайны ў краіне, ужо адбылася, дбаючы пра саюзнікаў, Пётр I выдаваў сябе за абаронцу Рэчы Паспалітай і каталіцтва ад «ерэтыкоў» шведаў. Яго універсал, выдадзены ў Полацку, дэкларавaў прыязнасць цара да ўсіх грамадзянаў Вялікага Княства і Кароны, а войску забараняў крыўдзіць мясцовае насельніцтва. Аднак у хуткім часе сам расійскі манарх першы ж парушыў гэтыя дэкларацыі, учыніўшы нечуванае злачынства.

11 ліпеня 1705 г. Пётр I прыйшоў у Сафійскі сабор, які на той час ужо паўстагоддзя належаў полацкім уніятам, ды, разгневаўшыся на абраз Язафата Кунцэвіча, накінуўся на манаха і проста ў храме забіў яго. Афіцэры, што суправаджалі цара, пасеклі шаблямі яшчэ некалькі базыльянаў, а двух манахаў павесілі. Пасля гэтага Пётр I выдаў загад аб арышце ўсіх чарняцоў Полацкага базыльянскага манастыра. Зняволіўшы, іх 4 месяцы трымалі ў замку, а Сафійскі сабор

пятроўскія салдаты абрабавалі і ператварылі ў вайсковы склад. Неўзабаве выбух складаванага пораху моцна пашкодзіў святыню.

Забойства, учыненае Пятром I на тэрыторыі сваіх саюзнікаў, атрымала шырокі розгалас. Нягледзячы на нядаўні полацкі універсал, уніяты панічна баяліся новых расправаў. Гаварылася, што расійскі цар аддаў загад «лавіць уніяцкіх ерархаў». Перапужаныя, тыя шмат дзе ў Беларусі пакідалі манастыры і ратаваліся ўцёкамі. Каб хоць неяк апраўдаць свае дзеянні, Пётр I абвінавачваў полацкіх базыльянаў у сувязях са шведамі ды Сапегамі, у варожасці да царскага войска. У гэтых жа мэтах неўзабаве быў абвешчаны талеранцыйны універсал расійскага цара, які гарантаваў свабоду і недатыкальнасць уніяцкага духавенства, а потым і асобны універсал для вызваленых

Элекцыя Станіслава Ляшчынскага ў 1704 г.

полацкіх базыльянаў, што звальняў іх ад «усялякіх паслугаў і салдацкіх цяжараў».

Ад Полацка расійская армія пайшла на Менск і Горадню, дзе адбылася сустрэча цара з Аўгустам II. У адказ на гэта Карл XII накіраваў сваё войска з Кароны на тэрыторыю Беларусі і на пачатку 1706 г. заблакаваў у Горадні частку царскіх сілаў, якія ледзь вырваліся з атачэння ды адступілі на Ўкраіну, а потым заняў Вільню. На землях Беларусі цяпер гаспадарылі шведы і аддзелы саюзных

ім магнатаў. Зноў мэтанакіравана спусташаліся ўладанні праціўнікаў, найперш — Радзівілаў і Вішнявецкіх. Вясною 1706 г. шведы абрабавалі і спустошылі Докшыцы, Карэлічы, Клецк, Ляхавічы, Пінск, спалілі замак у Міры, на Слуцк наклалі кантрыбуцыю. А найбольш даставалася радзівілаўскаму Нясвіжу, які ў 1706 г. быў амаль цалкам знішчаны, а потым некалькі гадоў сістэматычна рабаваўся. Пад ціскам шведаў гарады Наваградак, Ваўкавыск, Ліда, Слонім і сталіца Вільня далучыліся да Варшаўскай канфедэрацыі.

Увёўшы сваю армію ва ўладанні Аўгуста II, Карл XII прымусіў яго ў тым жа 1706 г. пайсці на сепаратны Альтранштацкі мір, адмовіцца ад саюзу з Расіяй і ад кароны на карысць шведскага стаўленіка Станіслава Ляшчынскага. Вялікія роды — Радзівілы, Пацы, Вішнявецкія і Чартарыйскія — таксама перайшлі на бок новага караля. Аднак Сандамірская канфедэрацыя, а за ёй і канфедэраты Вялікага Княства на чале з гетманам Грыгорыем Агінскім, падтрыманыя Расіяй, не прызналі ўмоў пагадненння, і вайна працягвалася.

На вясну 1708 г. у Беларусі паміж Улай, Віцебскам і Дуброўнай засяродзілася самая вялікая групоўка расійскага войска — больш за 70 тыс. Іх пастой суправаджаўся насіллямі і марадзёрствам. Без аніякай прычыны былі спаленыя Віцебск, Орша, Дуброўна, Мсціслаў і Магілёў. Калі ж Карл XII пачаў рух на ўсход, плануючы ўварвацца ў Расію, пятроўскія палкі сталі адступаць. Каля Галоўчына яны паспрабавалі затрымаць шведаў, але 3 ліпеня пацярпелі паразу і адступілі за Дняпро. А Карл XII увайшоў у Магілёў. Пётр I не адважваўся на генеральную бітву і адводзіў сілы на Украіну, дзе спадзяваўся на дапамогу гетмана Івана Мазепы. У Полацку і Старым Быхаве цар пакінуў гарнізоны, якія рассылалі сваю казацка-калмыцкую конніцу ледзь не па ўсёй Беларусі. Адмовіўшыся ад плананаванага паходу на Смаленск, шведскі кароль таксама накіраваў галоўныя сілы на Украіну.

У час, калі тэатр галоўных дзеянняў пераносіўся на ўкраінскія прасторы, у лясістай Беларусі дайшло да першай значнай перамогі рэфармаванай царскай арміі над шведамі. Каля вёскі Лясная, што пад цяперашнім Слаўгарадам, на рацэ Сож расіяне здолелі пераняць і 28 верасня (10 кастрычніка) 1708 г. разграміць корпус Адама Левенгаўпта з вялізным абозам харчавання і зброі, які рухаўся з Рыгі на поўдзень, да караля. Паводле інфармацыі з царскага лагера, шведы страцілі тут да 8 тыс. жаўнераў і ўвесь абоз, аднак шведскія крыніцы падалі іншую версію бітвы. «Ці Левенгаўпт толькі 5 тысячаў прывёў пасля бітвы да свайго караля, як таго хочуць мас-

кавіты, ці болей — адзін ён сам лепш ведае», — разважыў Філіп фон Шутц, сучаснік падзеі і выдавец спецыяльных нумароў нямецкай газеты, прысвечаных гэтай баталіі.

Несумненна, «маці палтаўскай баталіі», як потым называў перамогу пад Лясной цар, аслабіла пазіцыі Карла XII. 27 чэрвеня 1709 г. шведская армія пацярпела паражэнне ў генеральнай бітве пад Палтавай. Пасля гэтай перамогі Пятра I характар вайны істотна змяніўся. Калі да Палтавы Рэч Паспалітая і Расія разам бараніліся ад Швецыі, дык цяпер шляхецкая рэспубліка трапіла пад нарастальны ўціск усходняй імперыі. Расійскае войска і канфедэраты хутка выгналі шведаў ды сапежынцаў з усёй тэрыторыі Рэчы Паспалітай і ў 1709 г. каралём зноў стаў Аўгуст II Моцны. Аднак армія Пятра I надалей заставалася на тэрыторыі Беларусі, хоць на гэта не было ніякай ваеннай неабходнасці. Калі Аўгуст II паспрабаваў умацаваць сваю ўладу ў дзяржаве, абапіраючыся на саскае войска, унутраная барацьба разгарэлася з новай сілай. У Кароне Польскай рэспубліканцы стварылі ў 1715 г. Тарнагродскую канфедэрацыю, якая ставіла на мэце вызваленне Рэчы Паспалітай ад Сасаў. Яе падтрымала і шляхта з Беларусі ды Літвы.

Спалучэнне гербаў Саксоніі, Кароны і Вялікага Княства на талерцы з каралеўскага сервіза. Каля 1733 г. Кракаў.

У ВКЛ на чале абаронцаў шляхецкай «залатой вольнасці», што баяліся ўсталявання абсалютызму, быў прыяцель расійскага цара вялікі гетман Людвік Пацей (1709—1730), тады як прыхільнікамі караля кіраваў палявы гетман Станіслаў Дэнгоф (1708—1728). Вялікага гетмана падтрымалі Агінскія ды іншыя магнаты. Створаная ў 1716 г. у Вільні канфедэрацыя беларускай і літоўскай шляхты таксама выступіла супраць умацавання ўлады Аўгуста II. Аднак за караля ўступаліся Прусія і Расія. Унутраная барацьба зноў ахапіла тэрыторыю ўсёй дзяржавы.

Выкарыстоўваючы сітуацыю, Расія ўмяшалася ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай — павялічвала там свае сілы і падтрымала на гэты раз не караля, а шляхту. Пры пасярэдніцтве Пятра I дайшло да замірэння варожых бакоў. У 1716 г. у Варшаве царскі пасол Грыгоры Далгарукі падрыхтаваў невыгодныя для Рэчы Паспалітай умовы міру паміж Аўгустам II і канфедэратамі: кароль мусіў вывесці саксонскае войска з дзяржавы, пакінуўшы нязначныя сілы, а шляхта павінна была адмовіцца ад канфедэрацый, армія ж скарачалася да 6 тысяч у Вялікім Княстве і да 18 — у Кароне. Варшаўскі сойм 1717 г. моўчкі прыняў навязаныя ўмовы, таму ўвайшоў у гісторыю як «нямы».

Так Расія дамаглася сваёй ваеннай прысутнасці ў Рэчы Паспалітай і ўзяла на сябе ролю гаранта выканання рашэнняў сойма. Сам Далгарукі абавязаўся сачыць за тым, каб умовы замірэння не парушаліся, а гэта стварала дадатковыя падставы для ўмяшання ва ўнутраныя справы суверэннай дзяржавы і рабіла Рэч Паспалітую фактычна безабароннай. Тады ж Пётр I дамовіўся з прускім каралём Фрыдрыхам Вільгельмам I (1713—1740) аб супольнай ахове старых парадкаў у Рэчы Паспалітай.

Выйграўшы вайну са Швецыяй, Расія на ўмовах Ніштацкага міру 1721 г. завалодала Інфлянтамі, Эстоніяй, часткай Карэліі і яшчэ больш умацавала сваю гегемонію над Рэччу Паспалітай. Перад элекцыйным соймам 1733 г. пецярбургскі двор адкрыта заявіў, што не дапусціць да трону Станіслава Ляшчынскага. Так і сталася: хоць абсалютнай большасцю галасоў новым каралём сойм абраў менавіта Ляшчынскага, сіла расійскага і аўстрыйскага войска ўзвяла на трон Аўгуста III Саса (1733—1763), сына першага караля саксонскай дынастыі Ветынаў, за якога аддалі галасы не больш за тысячу шляхцічаў.

Для Беларусі, ператворанай у тэатр ваенных дзеянняў, Паўночная вайна мела асабліва трагічныя наступствы. Расійскае войска пакінула край толькі ў 1719 г. Практычна два дзесяцігоддзі доўжыліся пастоі, кантрыбуцыі, ваенныя знішчэнні. Народ адноўкава цярпеў што ад шведаў, што ад расіянаў. Апошнія, прыкладам, ужо ў 1708 г. без аніякай патрэбы зруйнавалі і спалілі Віцебск і Магілёў, разрабавалі і выпалілі Горадню. У дадатак у краі ў 1710—1711 г. лютавала эпідэмія чумы. У Нясвіжы, Навагрудку, Вільні памерлі тысячы людзей. Агульная колькасць жыхароў Беларусі за час вайны скарацілася амаль на трэцюю частку: калі ў 1700 г. яно складала прыкладна 2 млн. 200 тыс., дык на

1717 г. у беларускіх ваяводствах і паветах ВКЛ засталося не больш за 1 млн. 500 тыс. чалавек. Сельская гаспадарка, рамёствы, гандаль Беларусі — усё зноў апынулася ў глыбокім заняпадзе. Зноў дзічэлі і зарасталі лесам вёскі, чарнелі пажарышчамі гарады, і доўга яшчэ пусткаю стаялі сялянскія палеткі.

Х.2. Агонія дэмакратыі

Пасля Паўночнай вайны Рэч Паспалітая стала спаўзаць да поўнай анархіі і зусім страчваць палітычную самастойнасць. Кароль больш не кантраляваў сітуацыі ў дзяржаве. Фактычна яму заставалася толькі камандаваць войскам ды раздаваць пасады. Другі прадстаўнік дынастыі Ветынаў на троне Рэчы Паспалітай Аўгуст III Моцны наогул мала цікавіўся ўнутранымі справамі, праводзячы найбольш часу ў Саксоніі ды ў падарожжах па розных еўрапейскіх краінах. Гісторыкі падлічылі, што за 30 гадоў панавання ён і году не прабыў бы ў межах шляхецкай рэспублікі, калі б Сямігадовая вайна (1756—1763) не перасяліла яго з Дрэздэна ў Варшаву. Рэальная ўлада ў Рэчы Паспалітай, асабліва ў Вялікім Княстве, належала самым вялікім родам — некаранаваным удзельным каралям-князям.

Аўгуст III, кароль і вялікі князь (1733—1763).

У Беларусі і Літве ў сярэдзіне XVIII ст. зноў сталі дамінаваць Радзівілы, якія зводзілі рахункі з сваімі працўнікамі — Агінскімі, Пацеямі, Сапегамі. Не лічачыся з дзяржаўнымі інтарэсамі, развязваючы сапраўдныя войны паміж сабою, магнацкія групоўкі імкнуліся ажыццяўляць уласныя палітычныя праграмы. «Узброены Радзівілаў натоўп у пры-

ступе шаленства ці на загад князя не раз нападаў на шляхецкія дамы, на абывацельскіх соймiках у Вільні, Менску і Лідзе не раз даходзіла да крывавых сцэнаў...», — пісаў пра тыя часы Юзаф Грайнэрт. Сапраўды, нарады вальных соймаў зрываліся праз *liberum veto* апазіцыйнымі дэпутатамі (прыкладам, на працягу 1734—1762 г. былі сарваны літаральна ўсе соймы), а на павятовых соймiках усё часцей учынялiся бойкі, узброеныя сутычкі, забіваліся палітычныя апаненты. Грубым ціскам і тэрорам алігархі дамагаліся падпарадкавання соймікаў уласным мэтам, ператвараючы галасы шляхты ў сваю зброю для барацьбы за гегемонію ў краіне.

Бязладдзе паралізавала дзяржаву, абыякавасць працяглага панавання Сасаў дэмаралізавала шляхту. Абдораная ўсемагчымымі прывілеямі, пануючы над усім грамадствам, сама шляхта як стан перажывала апатыю і выраджалася. Да агульнага ўнутранага бязладдзя дадаваўся нанова абуджаны партыкулярызм, які паралізоўваў і без таго слабую Рэч Паспалітую. Вялізная шматнацыянальная дзяржава адно вонкава здавалася яшчэ адзінай. Яе даўно падточвалі ўнутраныя антаганізмы, а памылкі палітыкаў толькі паглыблялі іх. Паводле вобразнага выказвання Станіслава Ляшчынскага, магутная калісь Рэч Паспалітая, быццам стары гмах, паволі валілася ад уласнага цяжару.

Міхаіл Чартарыйскі, вялікі канцлер літоўскі (1752—1775).

А суседнія імперыі імкнуліся яшчэ больш дэстабілізаваць жыццё ў аслабленай Рэчы Паспалітай ды ўмацаваць над ёй сваю гегемонію. Іх войскі амаль бесперапынна знаходзіліся на яе тэрыторыі, гатовыя ўмяшацца ва ўнутраныя справы суверэннай дзяржавы. Пераходы царскага войска суправаджаліся незаконнымі рэквізіцыямі і рабаваннем жыхароў, і ніякія пратэсты не спынялі такога бяспраўя, калі не ставала сілы. Але разрозненых алігархаў не хвалявалі дзяржаўныя інтарэсы. Яны не думалі, як супольна ратавацца ад усходняе імперыі, а наадварот, імкнуліся выкарыстаць расійскія штыкі для звядзення рахункаў з супернікам і ўмацавання сваіх пазіцый. Прыкладам, Міхаіл Казімір Радзівіл, званы «Рыбанькам», гэты «найбагацейшы з Радзівілаў», у 1734 г. дапамагаў палкам царскага генерала Льва Ізмайлава разганяць па Беларусі шляхецкія аддзелы прыхільнікаў кандыдата на трон Станіслава Ляшчынскага і праціўнікаў саюзу з Расіяй. Верны каралю, ён як вялікі гетман (1744—1762) толькі ў 1756 г. змяніў арыентацыю і паспрабаваў стварыць у ВКЛ моцную антырасійскую партыю, уклаўшы ў справу вялікія грошы, аднак планы так і не ажыццявіліся.

Міхаіл Казімір Радзівіл «Рыбанька», вялікі гетман (1744—1762).

Галоўнай апорай нарасталых расійскіх уплываў у Рэчы Паспалітай з сярэдзіны XVIII ст. стаў княскі род Чартарыйскіх, узначалены вялікім канцлерам літоўскім Міхаілам (1652—1775). Чартарыйскія разам з пародненым з імі Станіславам Панятоўскім утваралі моцны палітычны лагер, які звалі «Фаміліяй». Маладыя асвечаныя патрыёты мелі праграму дзяржаўных рэформаў, найперш умацавання выканаўчай улады і ваеннай сілы. Стары Аўгуст III спачатку прыслухаўся да рэфарматараў, але потым аддаў перавагу манархістам. З яго нечаканай смерці ў Дрэздэне ў 1763 г. пачалася барацьба новых прэтэндэнтаў на трон, дырыжорамі якой сталі моцныя суседзі — Расія і Прусія. Яшчэ ў 1762 г. сакрэтны артыкул расійска-прускага саюзнага дагавора прадугледжваў узвядзенне на трон Рэчы Паспалітай «такой особы, которая его императорскому величеству всероссийскому угодна будет». Імператрыца Кацярына II (1762—1796) накіравала паслом у Варшаву Германа Кайзерлінга, якому сакрэтным рэскрыптам даручыла «рабіць» каралём літоўскага стольніка графа Станіслава Панятоўскага, «о преданности которого к нашей империи

мы известны и для утверждения его на польском престоле употребим все способы и от Бога дарованные нам силы». У лістападзе 1763 г. паслы таемна пазнаёмілі Панятоўскага з умовамі, на якіх Расія можа падтрымаць яго абранне. Кацярына II у сакрэтнай інструкцыі адкрыта патрабавала, што ён павінен «во все время своего государствования интересы нашей империи собственными почитать, их остерегать и им всеми силами по возможности поспешствовать». Прыняўшы гэтыя ўмовы, кандыдат на карону прадвызначыў сваю трагедыю і гібель Рэчы Паспалітай.

У супрацьстаянні з Радзівіламі, якія падтрымалі саксонскую партыю, Чартарыйскія і Панятоўскі ў 1764 г. адважыліся адкрыта папрасіць дапамогі ў Пецярбурга. Кацярына II скарысталася просьбай Чартарыйскіх і ўвяла ў межы Рэчы Паспалітай сваю армію. На тэрыторыі Беларусі пачаліся ваенныя дзеянні, пад час якіх расійскае войска дапамагала канфедэратам ВКЛ. Рэальны ўзброены супраціў інтэрвенты атрымалі толькі ад князя Кароля Радзівіла, вядомага як «Пане Каханку» (такімі словамі ён звяртаўся да суразмоўцаў). За самым каларытным з нясвіжскай галерэі Радзівілаў, якога Станіслаў Панятоўскі называў «Чынгіс–ханам», здаецца, зусім незаслужана замацаваўся выключна адмоўны вобраз вычварэнца і свавольніка. Між тым «Пане Каханку» быў грамадзянінам, які «палаў любоўю да айчыны» (Ю.Нямцэвіч). Ён меў значныя сілы (да 10 тысяч) і выступіў супраць непрыяцеля, але пакуль рухаўся з Белай Падляскай на дапамогу сваім фартэцыям, канфедэраты з расіянамі здабылі Нясвіж, а потым паддаўся і Слуцк. У бітве над Шчарай, каля Слоніма, яго корпус пацярпеў паразу, і князь праз пінскія балоты адступіў на Валынь, да Алыкі, а потым тры гады правёў за мяжой.

Станіслаў Аўгуст, кароль і вялікі князь (1764—1795).

Канцлер Міхаіл Чартарыйскі ўсё яшчэ спадзяваўся ажыццявіць змены дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай пры падтрымцы Расіі. Праграма рэформаў была прапанавана на канвакацыйным сойме ў 1764 г. Паводле гэтага дакумента, колькасць войска мусіла павялічыцца з 24 да 50 тысяч, пры вырашэнні эканамічных пытанняў касавалася *liberum veto*, уводзіліся генеральныя мытныя зборы, дэпутаты вызваляліся ад абавязковых інструкцый соймікаў, і інш. Але ў красавіку таго ж года незадаволеныя рэформамі ў Рэчы Паспалітай Расійская імперыя і Прусія абавязаліся разам захоўваць *status quo* гэтай дзяржавы. У Пецярбургу Кацярына II і прускі кароль Фрыдрых II (1740—1786) падпісалі дамову з сакрэтным артыкулам, у якім бакі абавязаліся нават сілай зброі зберагаць у Рэчы Паспалітай тагачасны лад, не дапускаючы да пераўтварэння выбарнага каралеўства ў спадчыннае і правядзення іншых радыкальных рэформаў, а таксама разам выступіць за вяртанне дысідэнтам правоў і свабодаў. «Сусветная гісторыя не ведае іншага акта падобнай подласці! — напісаў пазней пра дамову 1764 г. Карл Маркс. — Дзве дзяржавы заключаюць саюз, каб перашкодзіць трэцяй дзяржаве вылечыць яе ўнутраныя язвы і такім шляхам, у выпадку неабходнасці з дапамогай узброенай сілы, асудзіць яе на разлажэнне».

Медальён прускага караля Фрыдрыха II (1740—1786).

Дзякуючы захадам Расіі 7 верасня 1764 г. каралём і вялікім князем адзінагалосна быў абраны былы каханак царыцы і яе фаварыт Станіслаў Антоні Панятоўскі (1764—1795), які пры каранацыі ўзяў імя Аўгуст. Адной з галоўных ліній палітыкі Станіслава Аўгуста было імкненне супрацоўнічаць з Расіяй і захаваць давер імператрыцы. Панятоўскі лічыў, што пратэктарат Расіі дапаможа яму правесці неабходныя рэформы ўнутранага ладу дзяржавы, утаймаваць магнацкую алігархію і выратаваць Рэч Паспалітую ад галоўнага, на яго думку, ворага — Прускага каралеўства. Але пецярбургскі двор пераследаваў у гэтай гульні выключна свае прагматычныя інтарэсы.

Спасылаючыся на права абараняць праваслаўных, прадугледжанае ўмовамі «вечнага міру» 1686 г., Кацярына II хутка выкарыстала даўнюю праблему дысідэнтаў, уключаную ў згаданую сакрэтную канвенцыю Пецярбурга і Берліна (1764). Праваслаўныя праз архіепіскапа беларускага Георгія Каніскага звярнуліся да яе з просьбай апекі. У ліпені 1765 г. у Варшаве царскім паслом быў афішаваны мемарыял Каніскага, у якім пералічваліся ўціскі іншаверцам і патрабавалася вярнуць ім раўнапраўе. Каралю перадалі таксама ліст імператрыцы з патрабаваннем ўраўняць правы праваслаўных і пратэстантаў з правамі каталікоў. Шэф расійскай дыпламатыі Мікіта Панін падрыхтаваў праект, які быў перададзены на разгляд сойма 1766 г. Ім прадугледжваўся допуск дысідэнтаў да ўдзелу ў соймах, пашырэнне на іх іншых публічных правоў, аднак за рыма–каталіцкім веравызнаннем усё роўна захоўвалася роля панавальнай рэлігіі. У інструкцыі расійскаму паслу Мікалаю Рэпніну сам граф Мікіта Панін прызнаваўся, што радыкальнае паляпшэнне становішча пратэстантаў і праваслаўных у Рэчы Паспалітай было б з кожнага боку некарыснае для Расіі. У праватнасці, развіццё праваслаўнай царквы павялічыла б уцёкі сялян з Расіі ў Беларусь і Украіну. Панін, такім чынам, сам пацвердзіў, што дысідэнцкая праблема з'яўляецца толькі інструментам расійскай палітыкі, скіраванай на стварэнне прарасійскай партыі ў Рэчы Паспалітай.

Кароль Станіслаў Радзівіл ("Пане Каханку"), віленскі ваявода (1762—1790).

На сойме 1766 г., на якім Мікалай Рэпнін упарта дамагаўся вырашэння дысідэнцкага пытання, Станіслаў Аўгуст і Чартарыйскія паспрабавалі абмежаваць *liberum veto*, вызваліўшы ад абавязковай

аднагалоснасці ўхваленне новых падаткаў. Але іх праект сутыкнуўся з крытыкай тых, хто бярог «свабоды і вольнасці». Расійскі пасол адкрыта заявіў, што яго дзяржава зацікаўленая ў тым, «каб форма тутэйшага ўрадавання не падлягала зменам», і падтрымаў працўнікаў рэформы. Узгоднены з Рэпніным і пададзены валынскім паслом Міхалам Вяльгорскім праект канстытуцыі «Аб забеспячэнні вольнага голасу» прадпісваў, каб *liberum veto* як «зрэнка свабоды» «ніякай абыякавасцю слоў у ніякім прававым запісе не аслаблялася». Прыняўшы пад пагрозамі Рэпніна гэтую канстытуцыю, сойм, аднак, так і не ўхваліў праекта аб ураўнанні правоў дысідэнтаў. Тады расійскаму паслу была перададзена інструкцыя націснуць на апанентаў канфедэрацыямі іншаверцаў.

Праз год стараннямі Мікалая Рэпніна, які адшукаў праваслаўных шляхцічаў, гатовых дамагацца сваіх правоў, у Слуцку была ўтворана канфедэрацыя праваслаўных. Акт канфедэрацыі падпісалі 248 чалавек, сярод якіх быў і магілёўскі архіепіскап Георгі Каніскі, а таксама 22 кальвіністы і лютэране Вялікага Княства. Хоць колькасць слуцкіх канфедэратаў была зусім нязначнай, Кацярына II адразу ўзяла іх пад сваю апеку ды ўвяла дзеля абароны канфедэрацыі праваслаўных 40-тысячнае расійскае войска. На тэрыторыі Кароны ў Торуні паўстала пратэстанцкая канфедэрацыя, якую падтрымала Прусія. З працўнікаў Панятоўскага ў мэтах «абароны веры і вольнасці» пачалі ўтварацца лакальныя каталіцкія канфедэрацыі, якія ў Радаме аб'ядналіся. Узначаліць генеральную канфедэрацыю каталікоў, што налічвала дзесяткі тысячаў, было прапанавана выгнанцу Каролю Радзівілу «Пане Каханку», якому дзеля гэтага Кацярына II дазволіла вярнуцца з

Георгі Каніскі, епіскап магілёўскі (беларускі) (1755—1795).

Дрэздэна ў Рэч Паспалітую. Іроніяй лёсу той самы князь, які ў 1764 г. выступіў супраць расійскага войска і, разбіты, ратаваўся ад яго ўцёкамі, цяпер вяртаўся, каб стаць на чале «рэспубліканцаў», якія разам з расіянамі змагаліся супраць рэфарматараў і свайго законнага караля. Моцная каталіцкая канфедэрацыя накіравала ў Пецярбург сваю дэлегацыю, просячы імператрыцу гарантаваць захаванасць палітычнай сістэмы Рэчы Паспалітай. Цяпер Кацярына II выступала ў ролі пратэктаркі шляхецкай рэспублікі.

Сойм 1767 г. выразна прадэманстраваў метады, якімі пецярбургская дыпламатыя бралася гарантаваць унутраны мір і спакой Рэчы Паспалітай. Загадам Мікалая Рэпніна былі арыштаваныя найбольш уплывовыя апаненты, якіх пад канвоем адправілі ў Калугу. Паўнамоцтвы сойма, маршалкам якога стаў Кароль Радзівіл, перадаваліся ўтворанай з яго складу дэлегацыі, што пры ўзгадненні з расійскім паслом мусіла выпрацаваць прымальныя канстытуцыі. Усе падставовыя прынцыпы старога ладу былі названы «кардынальнымі правамі» і заставаліся некранутымі (выбарнасць караля, манаполія шляхты на ўрады і валоданне зямлёй, права на супраціў, шляхецкая роўнасць, *liberum veto*). Дысідэнты атрымлівалі поўныя палітычныя правы, у тым ліку доступ да сенатарскіх і міністэрскіх пасадаў. Ва ўмовах палітычнага ціску, калі ў Варшаве стаяла расійскае войска, сойм у сакавіку 1768 г. зацвердзіў гэтыя пастановы. Так былі захаваныя «вечнымі і нязменнымі» тыя асновы дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай, якія даўно падточвалі яе.

З гэтага часу ўнутраны лад Рэчы Паспалітай нельга ніяк было мяняць без згоды Расіі і Прусіі, бо Кацярына II станавілася гарантам непарушнасці «кардынальных правоў». Так Расія дамаглася нават фармальных прававых падставаў для сваёй гегемоніі над шляхецкай рэспублікай.

Праціўнікі расійскай гегемоніі і ўраўнання правоў іншаверцаў з каталікамі аб'ядналіся і ў лютым 1768 г. утварылі сваю канфедэрацыю, якую па месцы яе падпісання (гарадок Бар на Ўкраіне, цяпер Вінніцкая вобласць) назвалі Барскай. Да барскіх канфедэратаў хутка далучыліся значныя сілы беларускай і літоўскай шляхты, а таксама мяшчан і сялянства. Партызанская барацьба ахапіла Берасцейскае, Полацкае, Мсціслаўскае ваяводствы, Ашмянскі, Браслаўскі і Ваўкавыскі паветы, а таксама раёны Гомеля і Рагачова і інш. Антырасійскі рух набыў масавы характар. Называючы партызанаў «мятежниками», «шайками», расійскія ўлады прызнавалі, што ў Беларусі іх падтрымлівае мясцовы люд. Канфедэраты спадзяваліся на

дапамогу заходніх краін. Францыя жыва зацікавілася падзеямі ў Рэчы Паспалітай і прыслала паўстанцам сваіх ваенных інструктараў, з увагай да іх паставілася і Аўстрыя. Турцыя абвясціла Расіі вайну і запатрабавала вывесці з шляхецкай рэспублікі царскую армію. Усё гэта спрыяла руху, але рэальнай падтрымкі з–за мяжы не было, і канфедэраты самастойна працягвалі няроўную барацьбу з расійскім войскам і вернымі каралю Панятоўскаму фармаваннямі. У 1769 г. яны правялі пераможныя бітвы пад Берасцвіцай, Слонімам і Мышшу. Пад Менскам, Радашкавічамі, Мядзелам асабліва актыўна дзейнічаў аддзел ковенскага падчашага Сымона Касакоўскага. Падтрыманы мясцовай шляхтай, ён ажыццяўляў рэйды нават на расійскую тэрыторыю. Вядомымі былі таксама фармаванні Зібергa, Штэйна, Юдзіцкага, Шалухі.

Міхаіл Казімір Агінскі, вялікі гетман (1768—1792).

Вялікай ваеннай сілай дыспанаваў князь Кароль Радзівіл, але і ён марудзіў, доўга балансаваў паміж канфедэратамі, каралём і паслом Рэпніным. Калі «Пане Каханку» заняў бок патрыётаў, Нясвіж стаў беларускім «Барам», сюды збіраліся партызанскія сілы. Каб адрэзаць яго ад барскага руху краіны, восенню 1768 г. Рэпнін накіраваў на Нясвіж расійскае войска генерала Льва Ізмайлава. У вёсцы Лань радзівілаўская міліцыя і ашмянскія канфедэраты паспелі разбіць кампанію князя Мяшчэрскага, але першы ж штурм Нясвіжа напужаў Радзівіла, і ён пайшоў на капітуляцыю: здаў Нясвіж, Слуцк, ваенны рыштунак, распусціў міліцыю, адно што не выдаў ніводнага камандзіра канфедэратаў, а сам перабраўся ў Белую Падляскую. Расійскае войска не пакідала Радзівілавай рэзідэнцыі цэлае дзесяцігоддзе.

У кастрычніку 1771 г. да барскіх канфедэратаў далучыўся вялікі гетман Міхаіл Казімір Агінскі (1768—1792) са сваім войскам і адра-

зу ж здабыў перамогу над расіянамі пад Бездзежам. Аднак гэта была яго адзіная перамога. Гетмана, які страціў пільнасць, пад Стваловічамі, недалёка ад Баранавічаў, неўзабаве разграміў Аляксандр Суворaў. Пасля гэтай падзеі, як калісь пасля капітуляцыі Нясвіжа, барацьба стала затухаць, аддзелы канфедэратаў рассыпаліся па лясах. Апошні партызанскі аддзел у Рэчыцкім павеце быў раззброены ў сакавіку 1772 г. Настаў час расправаў. Тысячы канфедэратаў, дзве трэці якіх складалі сяляне, пайшлі на катаргу ў Сібір.

Гісторыя Барскай канфедэрацыі — гэта сумная гісторыя нявыкарыстаных магчымасцяў. З прычыны разладу, унутраных разборак рух ад пачатку пераследавалі няўдачы. Як вобразна пісаў гісторык Уладыслаў Канапчынскі, Бар "вёў сваіх жаўнераў ад паразы да паразы, а сваіх палітыкаў — ад памылкі да памылкі, і скончыў у поўнай дэпрэсіі духу". Затое моцныя суседзі выкарысталі яго як падставу для адкрытай анексіі тэрыторый Рэчы Паспалітай.

Х.3. Першая анексія

Падзелы шляхецкай рэспублікі былі запраграмаваны яшчэ ў 1768 г. — у момант, калі, з аднаго боку, Расія атрымала права кантролю над дзяржаўным ладам Рэчы Паспалітай (Кацярына II распаўсюджвала гарантыі на выкананне рашэнняў сойма 1767—68 г., які ўраўняў правы дысідэнтаў з каталікамі), у выніку чаго апошняя нават фармальна стала васалкай усходняй імперыі, а з другога, Барская канфедэрацыя распачала барацьбу супраць Расіі і яе саюзніка караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага. У дзяржаве разгарэлася грамадзянская вайна, пад лозунгам утаймавання якой суседзі адкрыта ўмяшаліся ў справы рэспублікі. У 1770 г. Прусія стварыла «санітарны кардон» на суседніх з ёй каронных землях, а Расія ўвяла кардон на Дзвіне. Ужо тады ўрад Кацярыны II планаваў злучыць Дзвіну з Дняпром санітарнай мяжой, выціснуць адтуль канфедэратаў і далучыць занятую тэрыторыю да імперыі. На ўмацаванне гэтай мяжы планавалася задзейнічаць 50–тысячнае войска. Марудзілі, пакуль займаліся вайной супраць Турцыі. Але як толькі Турцыя была разгромлена, Расія непасрэдна прыступіла да гэтак званых «польскіх справаў».

Прусія баялася, што расійская імперыя сама анексуе ўсю Рэч Паспалітую, і кароль Фрыдрых II Вялікі (1740—1786) выступіў з ініцыятывай падзелу шляхецкай рэспублікі. Кацярына II прыняла

прапанову. Пазней да іх далучылася Аўстрыя. 5 жніўня 1772 г. у Пецярбургу яны падпісалі тайную канвенцыю аб падзеле часткі тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Усходнія землі Беларусі — Полацкае ваяводства па правы бераг Дзвіны, амаль усё Віцебскае, усё Мсціслаўскае ды ўсходняя частка Менскага ваяводства, а таксама Інфлянты — разам 92 тысячы кв. км з насельніцтвам 1 300 тысяч чалавек — уключыла ў свой склад Расія. Аўстрыя атрымала паўднёвыя раёны Польшчы і частку Заходняй Украіны (адпаведна 83 тысячы кв. км і 2 650 тысяч чалавек), а Прусія — Памор'е і заходне–прускія землі (36 тысяч кв. км і 580 тысяч чалавек).

Сафійскі сабор у Полацку. Літаграфія з гравюры Н.Орды (1875).

У красавіку 1773 г. для прыняцця акта падзелу ў Горадні быў сабраны сойм Рэчы Паспалітай. Пасол з Наваградскага ваяводства Тадэвуш Рэйтан і полацкі падчашы Самуэль Корсак рашуча выступілі з пратэстам, хацелі сарваць згодніцкія намеры створанай перад соймам канфедэрацыі, каб не дапусціць ухвалення разбойніцкай акцыі падзелу. Кульмінацыя гэтага пратэсту наступіла ў апошні дзень сойма, калі Рэйтан, спрабуючы не прапусціць паслоў да пасольскай ізбы, лёг перад імі ў дзвярах на падлогу. Разлічаны на маральнае ўздзеянне, гэты ўчынак не змяніў пазіцыі канфармісцкай большасці. Справа была ўжо вырашанай, і сойм ратыфікаваў першы падзел.

Так амаль трэцяя частка тэрыторыі Беларусі з насельніцтвам больш за 1 млн. чалавек апынулася ў складзе Расійскай імперыі. Калегіі замежных спраў дзяржаў–удзельніц першага падзелу спяшаліся выдаць спецыяльныя брашуры, у якіх даказвалася «гістарычнае права» на атрыманыя землі. Расійская дыпламатыя тады яшчэ ніяк не выкарыстоўвала тэзіс пра «збіранне рускіх зямель»,

Шляхецкі соймік перад касцёлам. Карціна Яна Норбліна.

апраўдваючы сваю ініцыятыву толькі тым, што Польшча быццам пастаянна парушала мяжу.

На нованабытых тэрыторыях ранейшыя ваяводствы і паветы касаваліся і ўводзіўся трохступенны адміністрацыйны падзел, як і ў Расіі: губерня — правінцыя — павет, але ўжо праз 3 гады засталіся толькі губерня і павет. Анексаваныя землі ўвайшлі ў губерні Магілёўскую і Пскоўскую. У 1776 г. беларускія і латгальскія паветы былі вылучаны з Пскоўскай губерні і з іх утварылі Полацкую. Выканаўчая ўлада перадавалася губернатару, намеснікам, утвараліся структуры мясцовага кіравання. Ад насельніцтва патрабавалася на працягу месяца прыняць прысягу на вернасць Расіі. За гэта новыя ўлады абяцалі станам захаваць іх маёмасныя правы. Нязгодныя мусілі за тры месяцы выехаць за мяжу, а іх уласнасць падлягала канфіскацыі. Большасць шляхты, баючыся страціць свае ўладанні, прысягнула імператрыцы і выявіла лаяльнасць да новай улады.

Кацярына II імкнулася выклікаць сімпатыі і прыхільнасць мясцовай грамадскай эліты. Паказальнымі тут можна лічыць адносіны да езуітаў. Пасля таго, як у 1773 г. булай папы Клімента XIV Ордэн езуітаў быў скасаваны, анексаваныя землі Беларусі засталіся адзіным месцам, дзе езуіты працягвалі сваю дзейнасць. Прадэманстраваўшы сваю вернасць новым уладам, яны атрымалі апеку імператрыцы. Нават пасля таго, як у Варшаве на сойме ліквідацыя ордэна была ўхвалена, Кацярына II пакінула езуітаў у Беларусі, каб яны і надалей «займаліся выхаваннем моладзі». І тыя шчодра плацілі сваёй пратэктарцы ўзаемнасцю, услаўляючы яе ў одах і віншаваннях, ладзячы пышнае святкаванне імянін царыцы ў сваёй полацкай рэзідэнцыі. Ордэн, зліквідаваны ва ўсім свеце, у Беларусі надалей захоўваў свае пазіцыі: у канцы XVIII ст. езуіты мелі тут 6 калегіумаў (у Віцебску, Оршы, Магілёве, Мсціславе, Полацку і Юравічах), 2 навіцыяты і 10 рэзідэнцый.

Ідучы на ўступкі мясцовым землеўладальнікам, надаючы шляхце правы расійскага дваранства, імператрыца нават дэкларавала верацярпімасць: у 1774 г. выдала грамату аб свабодзе каталіцкай веры, недатыкальнасці касцёльнай маёмасці і аб заснаванні Беларускай каталіцкай епархіі з цэнтрам у Магілёве. Каталіцкаму духавенству адно што строга забаранялася схіляць праваслаўных у сваю веру. Хоць уся афіцыйная перапіска вялася цяпер па–расійску, у судаводстве, справаводстве, навучанні па–ранейшаму засталася мова польская.

Калі інтарэсы мясцовай шляхты напачатку былі новай уладай улічаныя, дык становішча асноўнай масы насельніцтва анексаваных беларускіх зямель не палепшылася, а наадварот, пагоршылася. Паводле распаўсюджанай на Беларусь расійскай падаткавай сістэмы, з усіх жыхароў цяпер збіраўся падушны падатак, што ў некалькі разоў пераўзыходзіў ранейшыя грашовыя зборы. Самавольныя пераходы абкладзенага падаткамі насельніцтва былі забаронены, уведзена «пашпартная» сістэма рэгістрацыі, рэвізскія спісы абвешчаны актамі па замацаванні сялян за ўладальнікамі. Мноства раней свабодных сялян, баяраў і зямян сталі прыгоннымі. Шырока практыкавалася здача сялян у лік рэкрутаў і вываз іх у іншыя губерні. Калі ў першыя гады пасля падзелу амаль палову беларускіх сялян расійскі ўрад перавёў у катэгорыю казённых, дык потым імператрыца Кацярына II пачала перадаваць іх новым уладальнікам — вайсковым або цывільным расійскім ураднікам, а таксама адданым ёй мясцовым панам. За 10 гадоў пасля першага падзелу ў прыватныя рукі трапіла амаль 200 тысяч рэвізскіх душ дзяржаўнага

сялянства, большую палову з якіх перадала імператрыца. А новыя гаспадары, пераводзячы мужыкоў на паншчыну, яшчэ больш узмацнялі прыгнёт. Шляхам раздачы сялян царскія ўлады закладалі ў Беларусі асновы расійскай зямельнай уласнасці. У 1783—85 г. яны правялі генеральнае межаванне на тэрыторыі, далучанай па першым падзеле, у выніку чаго папярэднія зямельныя акты гублялі прававую сілу. Так насаджанае расійскае землеўладанне адразу атрымала роўныя правы з даўнім, мясцовым.

Нічога добрага не дачакаліся ад новых уладаў і мяшчане. Яны былі таксама абкладзены падушным падаткам і прыраўняны да сялян у ваеннай павіннасці. Адразу пасля першага падзелу магдэбургскае права ўключаных у склад імперыі гарадоў касавалася. А ў 1785 г. указам імператрыцы беларускія гарады былі прыраўняны ў правах да расійскіх. Цяпер вольныя раней месты кіраваліся па тых жа прынцыпах, што і царскія. Баючыся народных хваляванняў у новых правінцыях, Кацярына II адно загадвала губернатарам найперш дбаць «аб захаванні цішыні і спакою» ў новаздабытых землях.

Тым часам на беларускія землі Рэчы Паспалітай у пошуках лепшай долі масава перабягалі сяляне расійскіх губерняў. Перасяленцы, напрыклад, толькі ў Гарадзенскай эканоміі ў 1782—88 г. заснавалі восем вёсак. Для вяртання ўцекачоў расійскае войска шматразова пераходзіла мяжу, але не столькі лавіла сялян, колькі пустошыла гаспадаркі ды збірала з паноў грашовы выкуп. У справе ўцёкаў расійскіх сялян на тэрыторыю Беларусі Пецярбург высылаў афіцыйныя ноты Варшаве. А сяляне беглі, бо ў межах Рэчы Паспалітай маглі ўратавацца ад той жорсткай эксплуатацыі, асабліва рэкрутчыны, якая была ў Расійскай імперыі. Нездарма ў 1794 г. расійскі канцлер князь Аляксандр Безбародка пісаў у лісце да Мікалая Рэпніна, што на землях шляхецкай рэспублікі "вольнасць сялян і падобныя да таго з'явы могуць раздражняць нашых валасцян", ды адзначаў, што гэта і з'яўляецца адным з матываў падзелу Рэчы Паспалітай.

Мундзіры шляхты Ашмянскага павета. Другая палова XVIII ст.

Х.4. Рэформы і спадзяванні

З сярэдзіны XVIII ст. на тэрыторыі Беларусі, як і ў іншых землях Рэчы Паспалітай, назіралася агульнае ажыўленне эканомікі і ўзрастанне дынамікі яе развіцця. Гэта выразна праяўлялася як у сельскай гаспадарцы, так і ў развіцці гарадоў, рамеснай вытворчасці ды ўвядзенні мануфактураў. Эканамічны ўздым пасля доўгага застою мог быць абумоўлены прыходам новага пакалення — людзей эпохі Асветніцтва. Гэта былі групы патрыятычна настроенай шляхты з наватарскім мысленнем, што верыла ў вялікую ролю рэформаў, імкнулася да асветы і навукі. Для з'яўлення людзей з такім светаглядам важнае значэнне мелі сувязі з больш развітымі еўрапейскімі краінамі, а таксама з калоніямі Паўночнай Амерыкі, якія змагаліся за сваю незалежнасць.

Дзяўчына з кветкамі. Выява на кафлі XVIII ст.

Даследчыкі беларускай вёскі зазначаюць, што ў земляробстве гэтага перыяду пашыраліся ворыўныя плошчы, уздымаліся старыя і асвойваліся новыя землі. Напрыклад, калі пасля Паўночнай вайны ў Крычаўскім старостве было 73% пакінутых валок, дык у сярэдзіне XVIII ст. іх ужо зусім не засталося — уся зямля зноў апрацоўвалася. Пра ажыўленне гаспадаркі сведчыў і паступовы рост экспарту сельскагаспадарчых тавараў з тэрыторыі Беларусі. Вёска паступова звязвалася з рынкам, з найманай працай. Праўда, згодна з падлікамі гісторыка Дзмітрыя Пахілевіча, каля 70% усяго вясковага насельніцтва Беларусі тады было

панскім. Асноўнымі павіннасцямі сялян па–ранейшаму заставаліся паншчына (адпрацоўка) і дзякла (натуральны аброк), але дзякуючы развіццю таварна–грашовых адносін значна павялічылася роля чыншу (грашовага аброку), асабліва на ўсходзе краю, хоць у цэлым для ўсёй Беларусі другой паловы XVIII ст. была характэрнай змяшаная рэнта. Магнаты (а ў іхніх уладаннях жыло блізу 30% усяго насельніцтва Беларусі) інтэнсіфікавалі фальварачную гаспадарку, пераводзілі сялян на чынш, уводзілі механізацыю і рацыяналізацыю працы. Праўда, гэта больш рабілася ў заходніх паветах краю, адкуль вялі зручныя шляхі на еўрапейскія рынкі. Развіццём гандлю асабліва стымулявалася вырошчванне збожжа. У Гданьску і Караляўцы

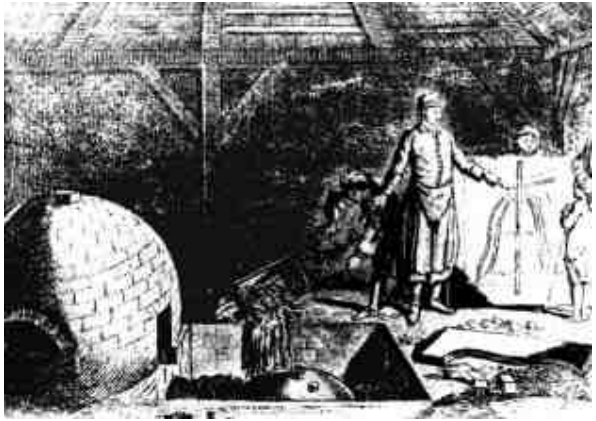

На шклянай мануфактуры (гуце). Малюнак Д. Хадавецкага.

цэны на жыта з 1750 па 1795 г. узраслі ў 4,5 – 5 разоў, а на пшаніцу — у 3—4 разы.

Беларусь мела горшыя ўмовы для развіцця чыншавай гаспадаркі, чым, прыкладам, Жамойць, з якой было лягчэй вывозіць тавары ў Рыгу, Каралявец ды гарады Курляндыі. Тым не менш і на беларускіх землях гандаль з Захадам актывізаваўся. Пэўныя захады для развіцця гаспадаркі і гандлю прымаў урад. У 1766 г. былі ўведзены

адзіныя для ВКЛ меры вагі, аб'ёму і даўжыні, абмежаваны даўгавы працэнт, у 1764 і 1775 г. прынята адзіная дзяржаўная пошліна і інш. Будаваліся дарогі і масты, ачышчаліся рэкі. На сродкі як дзяржаўнага скарбу, так і землеўладальнікаў праз пінскія балоты пракладаліся пінска–слонімскі і пінска–валынскі тракты.

У экспарце з Беларусі, як і з Літвы, галоўную пазіцыю займалі прадукты земляробства ды лясных промыслаў. Дрэва і паташ з Берасцейскага і Гарадзенскага ваяводстваў вывозіліся не толькі ў Каралявец ды Клайпеду, але і ў Гданьск, Эльбланг. Сярод імпарту ж галоўнымі былі гатовыя вырабы прамысловасці. Займаючыся замежным гандлем, магнаты Чартарыйскія, Агінскія, Пацы, Радзівілы, Сапегі, Тышкевічы ўсё больш інтэграваліся ў еўрапейскае грамадства, адкрывалі сабе ў Варшаве ці паблізу яе ўласныя рэзідэнцыі. У мэтах стварэння зручнага шляху для сплаву збожжа з Беларусі ў балтыйскія парты ў 1765 г. з ініцыятывы і на сродкі вялікага гетмана Міхала Казіміра Агінскага было распачата будаўніцтва судаходнага канала (скончана ў 1784 г.), які праз Шчару і Ясельду злучыў рэкі Дняпроўскага басейна з Нёманам і Балтыкай. Тады ж паміж

Каралеўскі замак у Горадні. Малюнак XVIII ст.

Пінай і Мухаўцом пачалі пракладку Днепра–Бугскага, або Каралеўскага канала (скончаны ў 1848 г.). Названыя водныя магістралі, пракладзеныя па беларускай зямлі, у гідратэхнічным плане сталі выключнай з'явай у гісторыі першай Рэчы Паспалітай.

Рост ураджайнасці, пашырэнне плошчы ворных зямель, павелічэнне пагалоўя жывёлы, развіццё рыначных сувязяў ды ўзрастанне колькасці самога вясковага насельніцтва (да канца XVIII ст. яно ўпершыню пераўзышло паказчык 1648 г.) — усё гэта сведчыць пра паступовы ўздым сельскай гаспадаркі ў Беларусі. З іншага боку, развіццё таварна–грашовых адносін абярнулася ўзмацненнем эксплуатацыі сялянства і масавым жабрацтвам, што не магло не

выклікаць абвастрэння сацыяльнай барацьбы ў вёсцы. Яна праяўлялася як у няўзброеным змаганні — скаргах сялян на ўладальніка, адмаўленні выконваць павіннасці, уцёках, так і ў адкрыта ўзброеных выступах, нападах на шляхецкія маёнткі, на панскую адміністрацыю, у сутычках з войскам. Буйное паўстанне сялян выбухнула ў Крычаўскім старостве ў 1740 г. Паўстанцы выгналі арандатараў і чатыры гады кіравалі старостам самі, пакуль іх не разграміла найманае войска Гераніма Радзівіла. Амаль цэлае дзесяцігоддзе доўжыліся сялянскія хваляванні ў Каменьшчыне, што ў Мазырскім павеце, якія ў 1754—56 г. таксама пераараслі ў адкрытую вайну з уладальнікамі. Сацыяльная барацьба дасягнула формы адкрытага выступлення сялян і ў многіх іншых месцах Беларусі, праўда, у меншых маштабах.

На пасяджэнні сойма. Гравюра Д.Хадавецкага, 1789 г.

Характэрнай з'явай другой паловы XVIII ст. стала актыўнае ўвядзенне мануфактурнай вытворчасці. Цагельныя і гарбарныя «заводы» з найманымі работнікамі з'яўляліся ў многіх гарадах і мястэчках краю. Магнаты стваралі мануфактуры ў сваіх уладаннях, таму яны абслугоўваліся пераважна прыгоннымі. Першынства ў гэтай справе трымалі Радзівілы, якія мелі ў сваіх землях 23 мануфактуры. Да найбольш вядомых належала суконная мануфактура Міхала Казіміра Радзівіла «Рыбанькі», закладзеная ў 1752 г. у Нясвіжы і праз 5 гадоў рэарганізаваная ў «пярсярню» (прадпрыемства па вырабу персідскай тканіны). Сыравіну (бавоўну) для гэтага першага буйнога прадпрыемства ў Вялікім Княстве Літоўскім прывозілі з іншых уладанняў Радзівілаў у Беларусі і Украіне. З Нясвіжа мануфактуру перанеслі ў Слуцк, дзе яна праславіла край слуцкімі паясамі. Па ўсёй Рэчы Паспалітай ведалі таксама шкляныя гуты ў Налібоках і Ўрэччы (дзе Радзівілы наладзілі і адліўку гармат), мануфактуры габеленаў у Міры і Альбуці, фаянсавую мануфактуру ў Свержані.

Сярод іншых прадпрыемстваў найбуйнейшымі былі жалезная «фабрыка» падканцлера Яўхіма Храбтовіча ў Вішневе і падобная ў вёсцы Рудня, пад Берасцем, фаянсавая мануфактура Агінскіх у Целяханах Пінскага павета. У цэлым у другой палове XVIII ст. у межах Беларусі існавала 53 мануфактуры, на якіх разам працавала блізу 2,5 тысяч рабочых. Большасць іх складалі прыгонныя сяляне, што само па сабе пярэчыла сутнасці новых прадпрыемстваў і прадвызначала іх блізкі канец. Некаторыя з гэтых мануфактур функцыявалі і пасля падзелаў, прыкладам, мануфактура шаўковых паясоў у Слуцку і шкляная гута ў Налібоках, іншыя ж ад недахопу сыравіны, недастатковага рынку збыту ці з іншых прычынаў (ініцыятары такіх навацый не мелі аніякага вопыту) адразу занепадалі. Паказальным быў лёс мануфактур, заснаваных у Гарадзенскай эканоміі падскарбіем літоўскім Антоніем Тызенгаўзам (1733—1785). Пачаўшы ў 1768 г., ён заснаваў там 20 «фабрык» па вырабу зброі, адзення, хустак, капелюшоў, гузікаў, карэт і г.д., выпісаў спецыялістаў з–за мяжы (хоць імкнуўся падрыхтаваць і мясцовых), аднак ужо ў 1780–х г. усе яго прадпрыемствы былі закрытыя як стратныя. Да апошніх падзелаў Рэчы Паспалітай дажыла толькі адна суконная мануфактура.

Ажыўленне сельскай гаспадаркі, з'яўленне на тэрыторыі краю новых важных шляхоў зносін, развіццё вотчыннай прамысловасці і агульны дэмаграфічны прагрэс паспрыялі эканамічнаму ўздыму гарадоў. У канцы XVIII ст. на тэрыторыі сучаснай Беларусі было 39 гарадоў і 350 мястэчак, у якіх жыло 250 тысяч чалавек (або 11% ад усіх жыхароў, што ніжэй за працэнт гарадскога насельніцтва на 1648 г.). У вялікіх гарадах прыкладна 20—30% жыхароў складалі яўрэі (на ўсходзе Беларусі — 15—20%). Большасць гарадоў ужо выйшла са скрайняга заняпаду і спусташэння. Іх развіццю садзейнічалі некаторыя захады цэнтральнай улады. Сойм 1775 г. адмяніў даўнюю пастанову, якая пазбаўляла шляхціча станавых правоў за пасялен-

не ў горадзе і занятак гандлем. Мяшчанам было дазволена набываць зямлю за межамі горада. Праўда, палітыка вярхоўнай улады ў дачыненні да гарадоў была непаслядоўнай. Так, згодна з пастановаю варшаўскага сойма 1776 г., невялікія гарады і мястэчкі Беларусі і Літвы (якія не налічвалі 300 двароў) страцілі магдэбургскае права. Самакіраванне было пакінута толькі для 11 буйных гарадоў, у прыватнасці, для Ліды, Наваградка, Ваўкавыска, Пінска, Менска, Мазыра, Берасця і Горадні. Незадаволеная рашэннем варшаўскага сойма, частка мяшчан выехала ў суседнія краіны. Толькі прыватныя ўладальнікі маглі захоўваць магдэбургскае права сваім местам, бо пастанова тычылася толькі гарадоў каралеўскай юрысдыкцыі. Але і пазбаўленыя яго гарады ў тарыфах падымнага абкладання ў 1790—91 г. былі названы магдэбургскімі, а значыць, нейкія элементы самакіравання, прынамсі, ранейшыя суды, у іх заставаліся. Праўдападобна, буйныя гарады Беларусі ўсё ж не зведалі адмоўнага ўплыву пастановы 1776 г. У Магілёве, Менску, Горадні параўнальна высокага ўзроўню зноў дасягнулі рамяство і гандаль, адным з паказальнікаў чаго быў хуткі колькасны рост рамеснікаў. Менск, у прыватнасці, па эканамічным развіцці ў 1770-х г. нарэшце пераўзышоў узровень першай паловы XVII ст.

У гады эканамічнага ажыўлення дайшло да важных зменаў і ў галіне адукацыі. Калі ў 1773 г. рашэннем папы Клімента XIV быў скасаваны Ордэн езуітаў, сойм утварыў Камісію нацыянальнай адукацыі, якой перадавалася маёмасць ордэна. Гэтая камісія — фактычна першае ў Еўропе міністэрства асветы — пачала займацца справамі адукацыі і выхавання моладзі ў межах усёй дзяржавы. Яна заснавала свецкія школы — сярэднія і пачатковыя, зрэфармавала праграму навучання, якое вызваліла ад тэалогіі ды схаластыкі, і ўвяла прыродазнаўчыя прадметы, а таксама распрацавала агульны статут для ўсіх школ і ўзялася пастаянна кантраляваць школьную справу праз сваіх візітатараў. Галоўнай мэтай новай сістэмы адукацыі і выхавання з'яўлялася падрыхтоўка адукаваных і карысных для Рэчы Паспалітай людзей, найперш грамадзян–патрыётаў.

Тэрыторыя Беларусі ўвайшла ў Літоўскую правінцыю Адукацыйнай камісіі, у якой вышэйшай навучальнай установай была Галоўная школа — рэфармаваная ранейшая Віленская езуіцкая акадэмія. У Берасці, Горадні, Менску, Пінску, Наваградку існавалі школы ваяводскія. Для простых людзей стваралася сетка пачатковых школ. Аднак сродкаў і кваліфікаваных кадраў бракавала, таму Адукацыйная камісія выкарыстоўвала дапамогу базыльянаў, у руках якіх заставаліся уніяцкія школкі. Манахі рэфармаванага ў першай палове XVII ст. Ордэна святога Васіля

Вялікага яшчэ да першага падзелу валодалі добра развітай сістэмай ордэнскіх і публічных школ, спаборнічалі ў галіне адукацыі з езуітамі. Цяпер яны актыўна вялі навучанне моладзі па прынцыпах, распрацаваных Камісіяй нацыянальнай адукацыі. Ордэн валодаў таксама буйнымі друкарнямі ў Вільні, Супраслі, Менску, Пачаеве, якія трэцюю частку сваіх кніг выдавалі на царкоўнаславянскай мове.

Друкарня XVIII ст. Гравюра Д. Хадавецкага.

Дваццацігадовая дзейнасць Адукацыйнай камісіі мела свой плён. У 1780-х г. у беларускіх паветах (без тэрыторыі, уключанай у 1772 г. у склад Расіі) дзейнічала 20 сярэдніх і блізу 200 пачатковых школ. У пачатковых, у прыватнасці, навучалася 2500 вучняў, пры гэтым амаль трэцюю частку іх складалі дзеці сялян. Сярод настаўнікаў гэтых школ нямала было і асобаў мясцовага паходжання.

Як бачым, у другой палове XVIII ст., калі Рэч Паспалітая паціху пераадольвала зацяжны крызіс, калі адбываліся відавочныя перамены да лепшага ці не ва ўсіх сферах жыцця, гэтыя працэсы ў роўнай меры ахаплялі і Беларусь. Традыцыйнае сцвярджэнне старой гістарыяграфіі, быццам цэлае XVIII стагоддзе — ажно да падзелаў — Рэч Паспалітая знаходзілася ў павольным эканамічным заняпадзе, у грамадска–палітычным тупіку, не адпавядае сапраўднасці.

Х.5. Абарона рэспублікі і канец Рэчы Паспалітай

Пасля першага падзелу ў Рэчы Паспалітай пачалі праводзіцца і рэформы ўнутранага ладу. Пераўтварэнням паспрыяла тое, што ў 1780 г. Расія нарэшце вывела сваю армію, штыкамі якой утрымлівала пратэктарат над шляхецкай рэспублікай. Для кантролю над дзейнасцю дзяржаўных органаў улады ў 1775 г. была ўведзена Пастаянная Рада, агульная для Вялікага Княства і Кароны, якая складалася з 18 сенатараў і 18 паслоў сойма ды мела пяць дэпартаментаў — ваенны, бюджэтны, знешняй палітыкі, паліцыі і юстыцыі. Праўда, з–за згодніцтва з Пецярбургам патрыёты называлі яе «Пастаяннай Здрадай». Пачалося парадкаванне падаткаў, уніфікацыі сістэмы мер і вагі. А ў 1788 г., калі Расія занялася чарговай вайной з Турцыяй, у Варшаве быў скліканы вальны сойм, названы пазней «Вялікім», ці «Чатырохгадовым» (бо разам збіраліся паслы дзвюх кадэнцый — 1788 і 1790 г.), які пачаў працу над цэлай праграмай дзяржаўных рэформаў. На самым пачатку пасяджэнняў паслы ўтварылі канфедэрацыю ў мэтах «найдакладнейшага гарантавання бяспекі і паляпшэння нашай Айчыны». Дзякуючы таму, што большасць удзельнікаў з'езду абіралася пасламі ўпершыню і не была абцяжарана канфармізмам (да ліку найбольш вядомых удзельнікаў сойма належалі, у прыватнасці, адміністратар уладанняў гетмана Міхаіла Казіміра Агінскага на беларускім Палессі Мацей Бутрымовіч і падканцлер Яўхім Храбтовіч), сойм працаваў эфектыўна і прымаў радыкальныя пастановы.

Казімір Нестар Сапега (1757—1798), маршалак канфедэрацыі літоўскай на Вялікім сойме.

Ён, сярод іншага, у 1789 г. увёў рэкрутчыну, арганізаваную па тэрытарыяльным прынцыпе, павялічыў колькасць войска (у Вялікім Княстве — з 5 да 10 тысяч), стварыў агульную для ўсёй Рэчы Паспалітай Ваенную камісію, часткова ўраўняў правы мяшчан са шляхтаю. У прыватнасці, ім было дазволена набываць зямлю, 24 прадстаўнікі гарадоў былі ўведзены ў склад Пастаяннай Рады, а шляхце дазволілі займацца рамяством і гандлем. Невялікім гарадам, пазбаўленым самакіравання ў 1776 г., ухвалай 1791 г. вярталася іх магдэбургскае права (праўда, працаўнікі рэформаў у 1792 г. пацвердзяць рашэнне сойма 1776 г.). У тым жа годзе ў Пінску Вялікім соймам была склікана праваслаўная Генеральная кангрэгацыя, якая выпрацавала праект усталявання праваслаўнае царквы Рэчы Паспалітай на асновах незалежнасці ад замежнай духоўнай улады, на традыцыйных пачатках саборнасці і выбарнасці. Планавалася стварыць незалежны ад Расійскай імперыі Найвышэйшы Кансістар грэка–ўсходняга абраду Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага. Мітрапаліту грэка–каталіцкай царквы была дадзена сенатарская годнасць. Нарэшце 3 траўня 1791 г. Вялікі сойм большасцю галасоў прыняў новую канстытуцыю, або, як яна называлася афіцыйна, — Урадавую ўставу.

Мацей Бутрымовіч (1745—1814), пасол на Вялікі сойм ад Пінскага павета.

Канстытуцыя 1791 г., падрыхтаваная канстытуцыйнай камісіяй, што працавала з верасня 1789 г., стала кампрамісам радыкалаў і кансерватараў. Яна адмяняла выбарнасць караля, *liberum veto* і канфедэрацыі, выканаўчую ўладу перадавала каралю і радзе міністраў, названай «Вартай законаў», а таксама прадугледжвала шэраг іншых важных пераўтварэнняў. У тэксце Канстытуцыі зусім не згадвалася Вялікае Княства Літоўскае, зрэшты, як і Рэч Паспа-

Ухваленне Канстытуцыі 3 траўня.

літая: дзяржава азначалася тэрмінам «Польшча». На гэтай падставе ў гістарыяграфіі раней часта сцвярджалася, што новы закон стаў трыумфам уніфікацыйнай тэндэнцыі рэфарматараў, бо касаваў унію і закладаў адзіную, унітарную дзяржаву. Аднак, як падкрэслівае вядомы гісторык права Юліуш Бардах, Канстытуцыя 3 траўня не касавала дзяржаўна–прававой адасобленасці Вялікага Княства Літоўскага, — яна проста не кранала самой праблемы. Гэта быў кампраміс, які дазволіў дэлегатам ВКЛ захаваць палітычную суб'ектнасць сваёй дзяржавы. Яны кіраваліся інструкцыямі павятовых соймікаў (вядомы інструкцыі гарадзенскага, лідскага, віленскага і іншых соймікаў), што патрабавалі пакінуць унію за аснову ўзаемных дачыненняў, а Статут 1588 г. — як абавязковае права, захаваць для Княства асобную Скарбавую камісію, праводзіць кожны трэці вальны сойм у Горадні ці Вільні, і інш. Ужо 20 кастрычніка сенатары і паслы ад Вялікага Княства правялі праз Вялікі сойм асобную ўхвалу — «Узаемнае Заручэнне Абодвух Народаў», якое замацавала федэрацыйную аснову Рэчы Паспалітай, яе палітычны дуалізм. Прыняты дакумент сцвердзіў, што Вялікае Княства Літоўскае павінна мець «такую ж колькасць міністраў і нацыянальных пасадаў ды з такімі ж тытуламі і паўнамоцтвамі, як і Карона». Было захавана роўнае прадстаўніцтва Княства ў цэнтральных органах кіравання супольнай дзяржавы, у Вайсковай і Скарбавай камісіях.

Алегорыя Канстытуцыі 3 траўня.

Паводле ўставы сойма аб новым адміністрацыйным падзеле, прынятай 2 лістапада 1791 г., агульную дзяржаву ўтваралі тры правінцыі — Малапольшча, Вялікапольшча і Літва, ці Вялікае Княства Літоўскае, якое ў сваю чаргу складалася з ваяводстваў Віленскага, Троцкага, Полацкага, Берасцейскага, Менскага, Смаленскага (экстэрытарыяльна), а таксама Жамойцкага і Інфлянцкага княстваў.

Такім чынам, пастановы Чатырохгадовага сойма зусім не касавалі федэратыўнай асновы Рэчы Паспалітай, а толькі надавалі ёй новую, больш сціслую форму. Больш за тое, яны спрыялі ўмацаванню ў асяроддзі шляхты Беларусі і Літвы пачуцця асобнасці Вялікага

Княства, яго роўнасці з Каронай Польскай. У выніку поспех вальнага сойма, які прыняў новы закон, азначаў і дасягненне сваёй мэты пасламі беларуска–літоўскай дэлегацыі, якая адразу ж арганізавала ўрачысты прыём у Радзівілавым палацы ў Варшаве. Каментуючы гэты поспех, гісторык Юліуш Бардах справядліва звярнуў спецыяльную ўвагу на «палітычную мудрасць і разважлівасць» тагачасных парламентарыяў, якія добра ўмелі знаходзіць тонкія кампрамісы ў самых складаных палітычных сітуацыях.

Большасць беларускай і літоўскай шляхты прыязна ўспрыняла Канстытуцыю 3 траўня. Зімою 1792 г. на сесіях 27 з 34 павятовых соймікаў усе 11 артыкулаў асноўнага закона былі цалкам ухвалены. Аднак кансерватыўныя колы магнатаў і шляхты выступілі супраць рашэнняў Вялікага сойма. Іх раздражняла ўмацаванне выканаўчай улады і ўвядзенне спадчыннасці трона. Канстытуцыя выклікала асаблівую незадаволенасць царскага ўрада, які падрыхтаваў для інтэрвенцыі 60–тысячную армію. Яна перакрэсліла надзеі пецярбургскага двара на тое, што Рэч Паспалітая добраахвотна вернецца пад расійскі пратэктарат. Для фармальнага апраўдання пераходу мяжы Рэчы Паспалітай патрабавалася толькі просьба незадаволеных апазіцыі. У Пецярбургу пад наглядам Кацярыны II адразу ж быў складзены акт канфедэрацыі праціўнікаў новай канстытуцыі. Ужо ў красавіку 1792 г. генералы Міхаіл Кахоўскі і Міхаіл Крачэтнікаў падрыхтавалі армію для ўварвання ў Рэч Паспалітую. Кахоўскі атрымаў інструкцыю весці галоўныя сілы на Ўкраіну, а Крачэтнікаў — у Беларусь. Разам з інструкцыяй імператрыца перадала яму спіс вышэйшых ураднікаў ВКЛ — верных прыхільнікаў Расіі. Сярод іх апынуліся былы герой барскай вайны вялікі гетман Сымон Касакоўскі (1793—1794), канцлер Аляксандр Сапега (1775—1793), віленскі біскуп Ігнацій Масальскі (1762—1794) і інш. На ўсходняй мяжы Рэчы Паспалітай сканцэнтравалася вялікае расійскае войска, перакінутае з турэцкай вайны. Кацярына II звярнулася да Пастаяннай Рады з нотай, у якой запатрабавала скасаваць Канстытуцыю 3 траўня. Прускі кароль Фрыдрых Вільгельм II (1786—1797), з якім у 1790 г. Станіслаў Аўгуст падпісаў абарончы саюз, пакінуў Рэч Паспалітую ў адзіноце, бо ўжо патаемна дамовіўся з Пецярбургам аб новым супольным падзеле сваёй нядаўняй саюзніцы.

14 траўня 1792 г. пасля пераходу расійскімі палкамі дзяржаўнай мяжы Рэчы Паспалітай ва ўкраінскім мястэчку Таргавіца (адсюль і назва канфедэрацыі) праціўнікі Канстытуцыі апублікавалі свой акт,

складзены ў Пецярбургу. Яны дэкларавалі, што пад апекай Расіі выступаюць у абарону парушаных правоў шляхты, каталіцтва, ранейшых парадкаў кіравання дзяржавай і яе цэласнасці. Такая ж канфедэрацыя паўстала ў Вялікім Княстве Літоўскім, дзе яна таксама аб'яднала радыкальных рэспубліканцаў. Летам прыведзенае ў Беларусь расійскае войска разам з канфедэратамі лёгка перамагло патрыятычныя сілы Вялікага Княства Літоўскага. Асабліва актыўным быў абазнаны ў мясцовасці Сымон Касакоўскі. Пра тое, што рабіў гэты «патрыёт» на сваёй зямлі, напісаў сучаснік тых страшных падзеяў: «Маскоўскі генерал Касакоўскі гарцаваў па Літве, палячы агнём, рабуючы і пустошачы прыяцеляў Канстытуцыі і сваіх асабістых непрыяцеляў, гарады і вёскі. Казакі і салдаты маскоўскія паўсюль ганьбілі нявестаў… Увесь край там, дзе вялася вайна, ад масквы і сваіх стаў дашчэнту спустошаны, так што засталіся толькі неба і зямля». Хутка былі заняты гарады Браслаў, Бабруйск, Глуск, Менск, Нясвіж, Наваградак, Слонім, Горадня. Пасля капітуляцыі Вільні 14 і Берасця 23 чэрвеня царская армія рушыла ў Польшчу. Кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі, а за ім асобныя ваяводствы і войска далучыліся да Таргавіцкай канфедэрацыі. Канстытуцыя 1791 г. і прынятыя Вялікім соймам рэформы адмяняліся. Канфедэраты ўзялі ў свае рукі ўладу на месцах. Пакорлівыя перад урадамі Расіі і Прусіі, яны працягвалі рабаваць і тэрарызаваць насельніцтва свайго краю.

На пачатку 1793 г. у Польшчу ўвайшло і прускае войска. Кацярына II выступіла з ініцыятывай новага падзелу Рэчы Паспалітай. Расійска–пруская дамова, падпісаная ў Пецярбургу 23 студзеня 1793 г., перадавала ў склад Расіі Менскае, частку Берасцейскага і Віленскага ваяводстваў з беларускім насельніцтвам, а таксама ўсходнюю Валынь, Кіеўскае, Браслаўскае і Падольскае ваяводствы — разам 250 тысяч кв. км. Прусія атрымала заходнія землі Польшчы (58 тысяч кв. км). Аўстрыю ж саюзнікі паабяцалі ўзнагародзіць за кошт тэрыторыі Францыі.

Скліканы на лета таго ж года ў Горадні вальны сойм, які цягнуўся да 23 лістапада, быў збайкатаваны патрыятычнай грамадскасцю і не мог адлюстроўваць сапраўдных настрояў народа. Да таго ж, ён праводзіўся пад націскам расійскага пасла Якава Сіверса, які акружыў месца паседжанняў войскам, арыштаваў і вывез з Горадні найбольш упартых паслоў. Тым не менш яго рашэнні аказаліся фармальна правамоцнымі. Галасамі застрашаных і скарумпаваных паслоў апошні сойм Рэчы Паспалітай узаконіў чарговы захоп зямель Расіяй і Прусіяй, афіцыйна адмяніў Канстытуцыю 3 траўня і пры-

няў сваю. Урад абрэзанай з усіх бакоў Рэчы Паспалітай мог мець толькі 15 тысяч войска і страціў магчымасць праводзіць самастойную знешнюю палітыку.

Рэакцыяй на другі падзел стала нацыянальна–вызвольнае паўстанне, пачатае ў Кракаве 24 сакавіка 1794 г. Абвешчаным у гэты дзень актам паўстання дыктатарская ўлада ў краіне перадавалася генералу Тадэвушу Касцюшку (1746—1817), нараджэнцу Беларусі (паходзіў з дробнай шляхты Берасцейскага ваяводства), герою вайны Паўночнаамерыканскіх штатаў за незалежнасць. На мэце барацьбы ставіліся вызваленне краіны ад акупантаў, поўны суверэнітэт і цэласнасць Рэчы Паспалітай у межах 1772 г.

Якуб Ясінскі (1761—1794).

Праз месяц паўстанне пачалося ў Літве і Беларусі, дзе яго арганізатарам і кіраўніком стаў палкоўнік Якуб Ясінскі (1761—1794), званы за радыкалізм «якабінцам». Разбіўшы расійскі гарнізон у Вільні, паўстанцы ў ноч з 22 на 23 красавіка авалодалі сталіцай і стварылі «Найвышэйшую Літоўскую Раду» — выканаўчы орган паўстання ў Вялікім Княстве Літоўскім. Адным з першых актаў стала помста гетману Касакоўскаму: асуджаны крымінальным судом, здраднік быў павешаны на Ратушнай плошчы.

На канец красавіка вызваленчы рух ахапіў практычна ўсю тэрыторыю Рэчы Паспалітай у межах 1793 г. Ад 4 траўня да 6 жніўня ў Вільні двойчы на тыдзень выходзіла «Віленская нацыянальная газета», рэдагаваная ксяндзом–піярам Піліпам Галанскім. Яна з'яўлялася органам Найвышэйшай Літоўскай Рады і друкавала матэрыялы «якабінскага» характару. Пазіцыі гэтай Рады былі ад пачатку паўстання больш радыкальныя, чым у польскага кіраўніцтва. «Акт паўстання народа літоўскага» заклікаў не толькі да «вольнасці», але

і да «грамадзянскай роўнасці». «Якабінская» плынь паўстанцаў у Літве і Беларусі, узначаленая Якубам Ясінскім, прымала ідэалы Французскай рэвалюцыі і выступала за адмену паншчыны, за раўнапраўе мяшчан, рэспубліканскі дзяржаўны лад. Гэтую праграму не маглі прыняць магнаты і заможная шляхта з кансерватыўнага лагера. Пад іх націскам Касцюшка ў чэрвені адхіліў Ясінскага ад кіраўніцтва паўстаннем у Вялікім Княстве і прызначыў замест яго польскага генерала Міхала Вяльгорскага.

У траўні — чэрвені ў Беларусі актыўней дзейнічалі паўстанцы, а расійскае войска адступала. Генерал–губернатар Туталмін умацоўваў Нясвіжскую фартэцыю і патрабаваў дадатковых фармаванняў. У заходніх паветах Беларусі вялася антырасійская агітацыя, збіралася зброя, прычым займаліся гэтым нават мясцовыя сяляне. Рух меў у пэўнай ступені і рэлігійны характар. Хоць вышэйшыя ерархі касцёла спужаліся радыкалізму паўстання, духавенства брала ў ім самы актыўны ўдзел — калі не далучалася непасрэдна да ваенных дзеянняў, дык падтрымлівала іх сваімі казанямі з амбона. І не толькі каталіцкае. Касцюшка імкнуўся ўцягнуць у рух і праваслаўны люд, дзеля чаго выдаў шэраг адозваў. Прыкладам, у звароце да праваслаўнага духавенства ад 7 траўня найвышэйшы начальнік заклікаў святароў адкрываць вочы сваёй пастве на ўціск і няволю, актыўней супрацоўнічаць з палякамі. Касцюшка ўрачыста абяцаў узнавіць праваслаўную ерархію, поўнасцю ўраўняць правы праваслаўнага духавенства з рыма–каталіцкім, тлумачыў, што розніца веравызнанняў не перашкодзіць палякам ставіцца да праваслаўных як да братоў і суграмадзянаў. Палякі да таго часу не складуць зброі, пакуль і праваслаўныя Рэчы Паспалітай не стануць свабодныя і шчаслівыя, — гаварылася ў яго Паланецкай адозве, выдадзенай 7 траўня 1794 г.

Пячатка Найвышэйшай Рады ВКЛ. 1794 г.

У святле дакументаў выглядае, што Касцюшка сапраўды праводзіў палітыку ўраўнання правоў праваслаўных з каталікамі. У цэнтральны орган улады Найвышэйшую Нацыянальную Раду ў якасці аднаго з намеснікаў ім быў прызначаны праваслаўны вілен-

скі архімандрыт Сава Пальмоўскі. Яму ж Рада даручыла фармаваць Найвышэйшы грэка–ўсходні Кансістар. У склад лакальных органаў улады — ваяводскія, земскія і павятовыя парадкавыя камісіі, якія займаліся рэалізацыяй праграмы паўстанцкага ўрада на месцах, таксама ўваходзілі уніяцкія і праваслаўныя святары. Апошнія засядалі, напрыклад, у кіраўніцтве Берасцейскага ваяводства, якое цалкам далучылася да Кракаўскага акта паўстання. І сярод праваслаўнага духавенства знаходзіліся адданыя Рэчы Паспалітай асобы, такія, як святар Камінскі, што не падпарадкаваўся загаду расійскага генерала.

Тадэвуш Касцюшка (1846—1817).

Каб пашырыць зону паўстання, Ясінскі загадаў утварыць невялікія конныя фармаванні (па 300 чалавек) для рэйдаў на тэрыторыю першага і другога падзелаў. Найбольш значнымі акцыямі былі рэйд Міхала Клеафаса Агінскага на Дынабург і Стэфана Грабоўскага на Меншчыну. Апошні з дзвюхтысячным аддзелам кепска ўзброеных паўстанцаў, псуючы масты і дарогі, прайшоў да Бабруйска і знішчыў там расійскі гарнізон, але мусіў вяртацца і каля Любані пацярпеў паразу ад царскіх ваякаў. Яшчэ ў чэрвені ў бітве каля Солаў буйное расійскае войска перамагло аддзел Ясінскага. Рыжскі генерал–губернатар Рэпнін, які кіраваў удушэннем паўстання, кінуў супраць інсургентаў вялізныя сілы: у Заходняй Беларусі і Курляндыі сканцэнтравалася 30 тысяч салдатаў. З канца чэрвеня яны перайшлі да актыўных ваенных дзеянняў і зона паўстання пачала звужацца. У ліпені царскае войска ўжо кантралявала ўсё Наваградскае і частку Берасцейскага ваяводстваў. 12 жніўня чатыры расійскія дывізіі занялі Вільню. Паўстанцы рассейваліся.

У верасні на поўдні Беларусі з'явілася войска генерала Аляксандра Суворава, перакінутае Кацярынай II з паўднёвага фронту пасля прымірэння з Турцыяй. У бітве каля вёскі Крупчыцы, што пад Кобрынам, і потым каля Берасця яно разграміла паўстанцкія аддзелы Кароля Серакоўскага. Каля Крупчыц з войскам Суворава мужна змагаліся дзве тысячы беларускіх сялян–касінераў, і амаль усе яны загінулі.

У тыя драматычныя дні ў беларускіх лясах пэўна ж спявалася вядомая «Песня беларускіх жаўнераў 1794 года», тэкст якой, пісаны лацінкай, быў адшуканы даследчыкамі больш чым праз стагоддзе ў фондах віленскіх кнігасховішчаў:

Возьмем косы ды янчаркі,
Пойдзем гордыя гнуць каркі.
Няхай Маскаль уступае,
Няхай Беларусаў знае.

«Пойдзем жыва да Касцюшкі, Рубаць будзем Маскалюшкі!» — заклікам гучалі яе радкі. Аднак паўстанне было асуджана.

Найдаўжэй сілы паўстанцаў трымаліся ў Горадні, куды 30 верасня прыязджаў Тадэвуш Касцюшка. Па яго загадзе рэшткі інсургентаў Вялікага Княства мусілі адступіць да Варшавы. Аднак ужо 10 кастрычніка ў бітве пад Мацеёвіцамі сам Касцюшка пацярпеў паразу і, паранены, трапіў у палон. Няўдача начальніка не магла не паўплываць на дух паўстанцкай арміі. Штурмам 4 лістапада Суворaў захапіў прадмесце Варшавы Прагу, бязлітасна расправіўшыся не толькі з паўстанцамі, але і з цывільным насельніцтвам. Пасля таго, як сталіцу пакінулі вайсковыя аддзелы, Варшава капітулявала. Частка паўстанцаў здалася расійскім і прускім войскам, іншыя рассеяліся і падаліся ў выгнанне.

Цяпер пытанне дзяржаўнасці Рэчы Паспалітай вырашалася канчаткова. Ініцыятарам трэцяга падзелу выступіла Аўстрыя, якая прэтэндавала нават на Берасцейшчыну і частку Палесся. Канчатковая форма пагаднення трох дзяржаў была прынята ў жніўні 1795 г. Прусія і Аўстрыя атрымалі рэшту тэрыторыі Польшчы і Заходняй Украіны, забраўшы адпаведна 48 тыс. кв. км (1 млн. жыхароў) і 47 тыс. кв. км (1,5 млн. падданых), а Расія забрала землі Заходняй Беларусі і Літвы (апрача Занёманскай) — 120 тыс. кв. км з

насельніцтвам 1,2 млн. чалавек. Толькі невялікая тэрыторыя, населеная пераважна беларусамі (Беластоцкая акруга), адышла да Прусіі, але ў 1807 г. і яна апынулася пад расійскай уладай.

25 лістапада 1795 г. у Горадні кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі добраахвотна адмовіўся ад кароны. Праз гвалт і кроў моцныя суседзі перагарнулі апошнюю старонку гісторыі Рэчы Паспалітай. З яе канцом перастала існаваць і Вялікае Княства Літоўскае, а Беларусь была на доўгія часы ператворана ў частку Расійскай імперыі.